

Mestres republicanes depurades a les Balears: la foscor del pensament, la crueltat de les sancions

Joana Maria Roque, periodista

La Guerra Civil va encetar una llarga època de foscor per al coneixement, la intel·ligència, l'ensenyament, la llibertat d'expressió i càtedra... A les Balears la repressió s'inicià immediatament, amb milers d'empresonats i morts de qualsevol manera, a les parets dels cementiris o a les cunetes de les carreteres, amb judici o sense, la qual cosa, a efectes de racionalitat era gairebé igual. Tal com ha assenyalat l'historiador Arnau Company "El col·lectiu professional que patí més durament la repressió va ser el dels mestres d'escola. Alguns foren víctimes de la repressió, altres depurats i un bon grapat sancionats o mobilitzats". La xifra exacta i l'abast de les repressions és encara una assignatura pendent de la historiografia balear malgrat importants aportacions com la de Santiago Miró en el llibre "Maestros depurados en Baleares durante la Guerra Civil" (Leonard Muntaner, 1998). Ell calcula que es varen penalitzar 112 homes mestres i 43 dones; 56 foren separats del servei i 99 patiren càstigs més o menys greus.

Les il·lusions de la II República

Durant la segona República, amb una societat majoritàriament agrària i un sector secundari de petits tallers bastant important, els sindicats i les associacions obreres desenvoluparen una activa tasca d'animació cultural. Ho explica Manel Santana a aquestes mateixes pàgines. Els ajuntaments varen fer esforços de construcció de noves escoles i les noves tendències pedagògiques, com el mètode Montessori que s'aplicà a algunes escoles de Mallorca. Era una comunitat en bona part disposada a sortir dels elevats índexs d'analfabetisme, que en el començament de la II República eren de més del 40 per cent de la població, amb major incidència entre les dones. La Constitució republicana de 1931 ho intentava vèncer. Reconeixia el sufragi universal (d'homes i dones) i els drets civils de divorci i equiparació entre fills legítims i il·legítims.

L'ensenyament es va declarar gratuït, obligatori i laic. Se deia que "hará del trabajo el eje de su actividad metodológica y se inspirará en

ideales de solidaridad humana". Se reconeixia la llibertat de càtedra i el dret de les regions autònomes a organitzar l'ensenyament en les seves respectives llengües, respectant l'obligatorietat d'ensenyar el castellà. Se reconeixia el dret de les esglésies a ensenyar "sus respectivas doctrinas en sus propios establecimientos" i s'eliminava l'obligatorietat de fer-ho en els centres escolars. Marcel·lí Domingo va ser nomenat ministre d'Instrucció Pública i va iniciar una important obra de creació de centres escolars i millora de les condicions de treball dels mestres. Algunes de les acusacions contra els mestres depurats varen ser precisament sentir simpatia cap el seu ministre.

El nombre de centres religiosos a les Illes Balears era superior al de centres públics (690 i 420 respectivament) el 1932 i entre els religiosos n'hi havia 581 de nines, mentre que el nombre d'escoles primàries nacionals per a nines era sols de 180. Això permet fer-se una idea de les diferències que hi havia entre l'ensenyament masculí i femení. Nombroses escoles per a nines en realitat eren el que s'anomenava "costura" i a molts poc

centres es practicava la coeducació. De fet, tot just començava una època de reconeixement dels drets de la dona. La Llei del Divorci va entrar en vigor el 1932 i l'any següent les dones varen votar per primera vegada a Espanya. A les Illes Balears es va presentar una sola candidata, **Maria Mayol** que formava part de la Coalició Republicanosocialista i va aconseguir 29.818 vots. En conjunt va guanyar la coalició Centre - Regionalista - Dreta. Bartomeu Fons fou el candidat més votat amb 104.752 vots.

Maria Mayol (Sóller, 1883 - Palma, 1959) fou una defensora dels drets de la dona. Com tantes altres "mestres" en el sentit més ample de la paraula pensava que l'inici de tot havia d'esser l'educació, va ser fundadora i presidenta del Foment de la Cultura de la Dona de Sóller. Era perit mercantil i membre destacat de l'Associació per la Cultura de Mallorca i d'Esquerra Republicana. Escrivia poesia i teatre i col·laborava a diverses publicacions com les revistes de Sóller i Felanitx. Va viure la Guerra Civil a Madrid. Després s'exilià a França i no va tornar a Mallorca fins ben entrats

els anys 40. Durant la segona Guerra mundial era vigilada per anglòfila. El 1992 va ser nomenada filla il·lustre de Sóller. Entusiasta dels ideals republicans va exercir una important influència en el seu àmbit familiar. Ho recorda la seva neboda **Jeanne Marquès Mayol**, filla d'una germana de Maria que també va col·laborar en el "Foment de la Cultura de la Dona" a Sóller. El setembre de 1936 varen detenir el seu pare -que fou afusellat- i després la resta de la família, en total nou, però no sap quins varen ser els motius o argumentacions de les detencions. La influència de la seva tia? Jeanne, primer va ser condemnada a mort i després a cadena perpètua i a la presó va conuiu amb la dirigent comunista **Aurora Picornell**, nascuda el 1912, i que fou afusellada en el cementiri de Porreres el 1937, junt amb Caterina Flaquer, Antònia Pascual i Maria Pascual, que feia poc més d'un any havien participat juntes a un míting de dones contra el feixisme. Picornell, casada amb el dirigent comunista Heribert Quiñones havia organitzat el sindicat de sastresses i havia estat responsable del secretariat de la dona del PCE i col·laboradora de la revista "*Nuestra palabra*" i organitzadora del "Socors Roig Internacional".

A la presó de Can Sales també varen coincidir amb la militant del Partit Comunista **Matilde Landa** detinguda l'abril de 1939, condemnada a mort i empresonada. Les circumstàncies de la seva mort el 1942 encara no estan molt clares malgrat que la versió oficial és que es va suïcidar. A Can Sales centenars de dones esperaven un destí incert. Les arbitràries acusacions contra moltes d'elles sovint eren tenir un marit, un pare o un germà identificat amb sindicats o partits polítics. Segons el *Diccionari*

Vermell de Llorenç Capellà, almenys 11 dones varen ser afusellades a Mallorca, encara que el mateix autor explica que potser l'inventari sigui incomplet.

"Es va obligar a tots els docents a manifestar la seva adhesió al nou règim, es prohibí la coeducació i l'ensenyament de la Religió es va convertir en obligatori."

La presència de la dona a la vida pública durant la segona República havia estat encara minsa, però amb un cert activisme a mítings o publicacions com "*El Obrero Balear*" o "*Nuestra Palabra*". A l'Escola Normal es preparaven noves mestres que havien de fer possible una educació en igualtat de condicions i que varen patir un absurd i cruel trencament dels seus ideals.

Temps de repressions

Quan es va produir la revolta militar de juliol de 1936, les escoles estaven tancades per vacances. A Mallorca i Eivissa varen començar les persecucions contra totes les persones sospitoses d'haver-se

identificat amb el "Frente Popular" que a Mallorca havia perdut les eleccions, encara que la victòria en l'àmbit de tota Espanya va fer que es destituïssin els ajuntaments i s'anomenassin comissions gestores municipals.

Un mes després del "Alzamiento" ja hi havia a Mallorca una Comissió Provisional per depurar els mestres. Bernat Sureda explica a *L' Educació a les Balears en el segle XX*, Documenta Balear, 2000 que "es pretenia construir un nou ordre basat en els principis d'unanimitat i de negació de la diversitat en què s'imposàs la submissió amb la repressió de la divergència i una ortodòxia que, basada en els valors més tradicionals, arraconàs la llibertat de pensament i la lliure crítica".

Es va obligar a tots els docents a manifestar la seva adhesió al nou règim, es prohibí la coeducació i l'ensenyament de la Religió es va convertir en obligatori. També es va ordenar penjar crucifixos i la bandera nacional a totes les escoles. Durant el mes d'octubre el governador Mateo Torres ja va decretar que a les escoles totes les explicacions s'havien de fer en castellà i que la llengua "vernàcula sólo se utilizará para esclarecer vocablos o expresiones cuyo sentido no acertaran a comprender".

Dos articles, un de Jaume Serra i l'altre, de Joana Estelrich, d'aquesta mateixa publicació, es refereixen a la foscor i crueltat dels Tribunals Depuradors. Els mateixos mestres havien de sol·licitar la seva pròpia depuració per poder continuar exercint. El mes de novembre de 1936 a un decret firmat per Franco se parlava de "la necesidad de purificar la enseñanza expulsando y sancionando a los maestros contamina-

Segell del temps de la República.

dos por doctrinas disolventes contrarias al espíritu nacional y a la religión católica". A tota l'Espanya sota la bota del feixisme es varen crear comissions provincials formades pel batle, un pare de família "de probada solvencia católica" un guàrdia civil i el rector de la parròquia. Els mestres havien d'explicar les seves simpaties polítiques i sindicals i la seva vida privada (que era molt més durament penalitzada en el cas de les dones) i podien tenir certs avantatges sidelataven els seus companys. Més endavant es varen crear altres comissions que consideraven si els mestres havien de ser del tot inhabilitats, ratificats en el seu càrrec, o suspesos temporalment si se considerava que la seva conducta era "no muy bien definida".

A l'Escola Normal la repressió va ser especialment dura. Es va afusellar el catedràtic **José Maria Olmos**. **José Maria Eyaralar** va ser empresonat i entre els catedràtics depurats es trobaven **Rosa Roig** i **Mercedes Usúa**, catedràtica de Matemàtiques, així com **Gabriel Viñas**, catedràtic de Pedagogia i pare de les professores Cèlia i Encarna Viñas, que es va haver de dedicar a fer de comptable.

Les escoles públiques canviaven totalment la seva fesomia i continguts amb la implantació de signes i continguts feixistes i la rehabilitació dels religiosos. Les privades religioses prengueren més força que mai. Així i tot va haver de tancar les seves portes l'Escola Catòlica Alemanya que era un col·legi mixt. La seva directora **Maria Mut** i **Mandilego** va abandonar l'ensenyament.

Entre les dones més significatives i que a la vegada varen saber treure forces de les runes de l'època i mirar de front la misèria,

es troba **Maria Plaza Montaner** (Palma 1909-1989), que havia exercit l'ofici de mestra, era militant del Partit Socialista i estava casada amb el socialista Andreu Crespí Salom, que va ser detingut el juliol de 1936. Ella es va amagar a diverses cases i més endavant, quan el seu marit fou alliberat, es varen traslladar al País Valencià, on varen tenir el seu fill, Andreu (que va ser delegat d'Educació a l'època del govern de Felipe González i diputat) i ella va acabar la carrera de Farmàcia. Va obrir una farmàcia a sa Calatrava, en la qual va exercir un indubtable magisteri entre els nins d'ètnia gitana dels entorns.

La figura de **Rosa Roig Soler**, (Marçà, 1890 - Barcelona, 1969) és objecte d'un altre article d'aquesta mateixa publicació, escrit per Francesca Comas i Maria Isabel Miró. Expliquen que fou, en el més estricte sentit de la paraula, una mestra de mestres i es va convertir "en un referent d'un temps i uns ideals pedagògics contra els quals el franquisme lluitaria amb acarnissament fins a ensorrar-los". Va ser depurada i desterrada i va acabar la seva vida a una Escola Normal amb plantejaments molt diferents dels que ella havia defensat durant tota la seva vida.

Foto feta a l'Arxiu i Museu de l'Educació de les Illes Balears.

"Va ser acusada de sentir simpatia pel ministre d'Instrucció Pública Marcelino Domingo i de "llevar a cabo bailes de salón con sus alumnas"

La biografia de Genoveva Pons Rotger va ser publicada en el llibre "Mujeres españolas en el exilio", editat a Mèxic el 1993. Va néixer a Menorca el 1912, quan encara no tenia dos anys la seva família es va traslladar a València, on va fer els estudis de Magisteri. Després de la guerra civil va ser depurada i es va exiliar a Colòmbia, on juntament amb el seu marit va crear una empresa de mobles. El seu títol de mestra no li va ser restituit fins el 1979.

L'anonimat de moltes mestres

Però moltes altres mestres anònimes o menys conegudes varen sofrir les dures conseqüències de la repressió. Les acusacions de la major part figuren en el llibre de Santiago Miró, un important esforç de treure a llum els expedients, que s'hauria de completar amb l'explicació del resultat final de les sancions imposades. Alguns dels casos més significatius són els següents:

Bernat Colom, Bàrbara. Va ser sancionada per tenir "idees francament socialistas" que s'atribuïen a les seves relacions amb el també mestre Ataulfo del Hoyo, que havia estat president de l'Associació de Magisteri Primari de Balears i per evitar ser sancionat, com tants altres es va fer soldat, i, també l'acusaren de no anar a missa.

S'afegia que "dos juntos frecuentaban los cafés del Born y de la Alhambra y por la tarde acudían al cine con la más completa libertad, siendo también frecuentes las vueltas por el muelle".

Calabuig Tomàs, Maria (Calvià). Va ser acusada de sentir simpatia pel ministre d'Instrucció Pública Marcelino Domingo i de "llevar a cabo bailes de salón con sus alumnas".

Calleja, Antonia. Acusada de ser simpatitzant del Front Popular i sobre la qual el rector de la parròquia d'Alaró havia dit que tenia una conducta molt inmodesta ja que "iba sin mangas, aún en la escuela", però que això ho sabia d'oïdes, ja que "no tuvo la dignidad de venir a verme antes del Movimiento Salvador".

Castelar, Aurelia (Eivissa). Va ser separada del servei per "llevar una vida muy inmoral".

Catany Mascaró, Francisca (Palma). Se la considerava simpatitzant de les esquerres d'organitzar una de les poques escoles d'Espanya a les quals es practica la coeducació.

Coll, Margarita. Va ser acusada de fer propaganda de la Federació de Treballadors de l'Ensenyament.

Cuevas, Carmen d'Eivissa. Se l'havia acusat d'haver mantingut relacions de parella il·lícites que després foren legalitzades "por lo que en vista del nuevo estado de esta señora, levántese la sanción que se le impuso" es va decidir a una sessió celebrada el 1937.

Duran, Maria (Pla professional de l'Escola Normal). Se li va obrir expedient per ésser d'ideologia esquerrana i poc religiosa. Va acabar en el manicomi.

Escanelles López, Margarita. Acusada d'haver estat "amiga" del director de l'Escola Graduada, senyor "Terrades".

Ferriol, Rosa Diana (Casablanca-Palma). Acusada de ser una "mujer moderna y libre" i de ser "adicta a la política" pel tinent de la Guàrdia Civil. A un informe signat pel batle de Palma, Mateo Zaforteza se l'acusava de fer auto-stop "se ponía de forma poco correcta al frente de la escuela y al borde de la carretera y al pasar el primer auto que la invitaba se iba con ellos, sin mirar si eran hombres solos". També va ser acusada de dinar molt sovint amb un altre mestre d'escola, Pedro Crespí, que era un home casat i que després va ser censor de premsa.

Gelabert Obrador, Apolonia (Felanitx). Per haver estat sòcia de la Federació de Treballadors de l'Ensenyament.

Herrero Estela, Maria (Calvià) Acusada de "admiración por Azaña", voler votar a les esquerres el 1936 sense estar inclosa en el cens, no ser religiosa, "gastar en sus conversaciones frases de marcado saber volteriano", "mantener bailes de salón con sus alumnas" i també d'haver celebrat el triomf d'Azaña amb "champagne". Havia arribat a Mallorca des de València. Després de la depuració va aprendre brodat mallorquí i quan fou rehabilitada, se li va negar el dret a dirigir l'escola. Sempre fou molt admirada pels seus deixebles.

"Depurada per simpatitzar amb el Front Popular, ésser d'ideari "irreligioso" i que "su conducta deja mucho que desear"

Juan Bauzá, Francisca (Vilafranca de Bonany). Assenyalada i depurada per convidar les seves alumnes a ballar amb el puny enlaire.

Julio, Maria (Santa Margalida). Per "sentir simpatia" per Marcelino Domingo. No tenir ideari religiós, anar a balls de saló.

Mañé Palau, Assumpció (Sencelles). Va ser acusada pel rector de la parròquia de conducta religiosa "algo negligente" i que el seu marit tenia simpaties pel "Frente Popular", per la qual cosa va ser separada del servei.

Mas, Teresa (Porreres). Denunciada per "hacer burla de la religión ante las niñas".

Melis, Maria. Perseguida per simpatitzar amb el Partit Socialista, malgrat també havia estat presidenta del "Círculo de Estudios de Acción Católica". També se la va acusar d'haver estat l'autora d'articles signats per la dirigent socialista Maria Vaquer de Capdepera, que va patir una condemna a mort, després commutada i que, segons la Comissió no sabia escriure. Igualment va ser assenyalada per mantenir relacions amb el socialista Miquel Julià, socialista, i que va arribar a ser batle republicà.

Monja de la López, Maria del Carmen (Sant Llorenç). Acusada de "llevar una vida muy libre y des-arreglada".

Piqué Valls, Nieves (Montuïri). Depurada per simpatitzar amb el Front Popular, ésser d'ideari "irreligioso" i que "su conducta deja mucho que desear".

Pons Benejam, Maria (Pla professional de l'Escola Normal). Se li va obrir expedient per ésser d'ideologia esquerrana i poc religioses.

Pons Palou, Magdalena (Son Espanyolet). Va ser acusada de poc religiosa i de simpatitzar amb el Front Popular.

Pons, Coloma (Felanitx). Va ser suspesa d'ocupació i sou, acusada de ser simpatitzant del Front Popular, amiga del batle Pere Oliver Domenge i de freqüentar "una llibreria de mala fama y anticatólica".

Pujol, Magdalena (Son Ferriol-Palma). Va ser acusada "no precisament per les seves idees subversives", sinó de tenir una gran amistat amb el mestre de l'escola de nins "hasta el punto de pasear juntos del brazo y considerarla los vecinos de aquella barriada su amiga íntima". També deien que "enseñaba a sus discípulos a bailar los bailes de moda en el mismo local de la escuela."

Quesada Granda, Josefa. Fou separada del servei perquè segons el batle sols es relacionava amb gent d'esquerres "i el seu ensenyament havia estat sempre laic i "extremista de izquierda".

Rodríguez Arroyo, Julia (Valldemossa). Es va proposar la seva separació del servei per conducta "excessivament lliure" i simpatia amb el Front Popular. A un dels informes de la "Comisión Depuradora" es deia que "paseaba sola con un joven palmesano".

Salom Alemany, Francisca (Andratx). Se la va acusar d'haver simpatitzat amb el Front Popular, ensenyar "La Internacional" a les seves alumnes, haver tret el Sant Crist de l'Escola, de celebrar davant les seves alumnes que les religioses no es poguessin dedicar a l'ensenyament.

Santaner Marí, Alejandra (Gènova). Va ser acusada de simpatitzant de les esquerres i ella es va defensar dient que quan va prendre possessió del seu càrrec de mestra a Gènova, "en pleno apogeo del Frente Popular", la primera persona a la qual va oferir els seus serveis va ser al rector i que va tenir un incident amb l'Inspector d'Ensenyament Primari

quan va anar a clausurar l'escola religiosa "con lo cual pone en peligro su carrera". També que va organitzar la secció de "flechas" de la localitat i que tenia el carnet 392 de falangista. Sembla ser que va ser immediatament rehabilitada.

Tortella, Antonia (Binissalem). Acusada de no haver commemorat el primer aniversari del "Movimiento"

Xamena Gili, Francisca de l'Escola Annexa de Palma. A l'informe que es va dirigir a Burgos per a la seva possible depuració s'adjuntaven tres cartes escrites al batle d'Inca, Antoni Mateu, que fou afusellat el febrer de 1937 per comunista a les quals li feia comentaris de literatura. Per a la Comissió Depuradora, el fet d'haver llegit "Canciones de Bilitis" "pone en duda su aptitud para la enseñanza por el influjo que voluntaria o involuntariamente pudiera ejercer en la conciencia de sus alumnos". El 1940 va ser confirmada en el càrrec.

"Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego el talento creador reservado por Dios para las inteligencias varoniles; nosotras no podemos interpretar mejor o peor lo que los hombres nos dan hecho"

Entre les mestres depurades a Eivissa es trobaven **Rosa Domingo** i **Joaquina Llorens** per ser simpatitzants del Front Popular o més en concret de la política de Marcelino Domingo. També **Concepción López Hermosa** havia treballat a Madrid i València i

era esposa del metge Pedro Alcántara. El 1940 vivia a Madrid, on ella i els veïns varen rebre la visita d'un policia que demanava informes sobre la seva conducta. Va decidir anar a viure a Eivissa amb el seu marit i es va veure subjecta a causa sumaríssima.

Menorca va estar en mans dels republicans fins els darrers moments de la Guerra Civil. **Margarita Florit Anglada** i **Antònia Anglada Salord** varen ser restituïdes amb tots els honors per tenir una conducta religiosa i de total adhesió al "Movimiento". Es deia que "fueron las únicas que merecieron ser destituidas por el gobierno rojo antes del curso escolar de 1936".

L'any 1940 es va realitzar el primer curs per a mestres organitzat per la "Sección Femenina". La doctrina era clara. El paper de la dona havia de ser el d'esposa submissa a l'home i a l'Estat. La "Formación del Espíritu Nacional" i les "Labores" varen ser assignatures obligatòries fins a la primera meitat dels anys setanta, com també ho va ser la Religió, la separació de sexes i la prohibició d'ensenyar en català. Una frase de Pilar Primo de Rivera de 1942 ho definia tot. Deia: "Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego el talento creador reservado por Dios para las inteligencias varoniles; nosotras no podemos interpretar mejor o peor lo que los hombres nos dan hecho". Tot això va tenir una important influència a les generacions posteriors i a una transició democràtica que va voler aparentar una reconciliació que a la pràctica es va convertir en l'intent de tancar un genocidi no sols pels milers de morts, sinó també per la imposició d'un pensament castrant per tots, però molt especialment per a les dones. ■